

Батиргареева В.С.

*НДІ вивчення проблем
злочинності імені акад.
В.В.Сташиса НАПрН
України, заступник
директора з наукової
роботи, д.ю.н., старший
науковий співробітник*

Batyrhareyeva V.S.

*Deputy Director of Research,
Doctor of Law, Senior Fellow,
Research Institute for Studying
Crime Problems named after
acad. V.V. Stashys of NALS of
Ukraine*

ПРАВО ЛЮДИНИ РОЗПОРЯДЖАТИСЯ ВЛАСНИМ ЖИТТЯМ – АКТУАЛЬНЕ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

Французький письменник і філософ епохи Відродження Мішень де Монтень ще у XVI ст. написав, що природа призначила нам лише один шлях появи на світ, однак указала тисячі способів, як піти з життя [1]. Отже, проблема смерті, зокрема, можливості прийняти людиною самостійне рішення щодо зупинення власного біологічного існування, завжди турбувала людство. Вона займала уми наших предків. Однак й за наших часів це питання продовжує широко обговорюватися у соціумі. І досі шукають, можливо, компромісні варіанти його розв'язання.

Якщо говорити мовою юриспруденції і якщо проблему ставити у площині саме можливості людини розпоряджатися власним життям (включаючи нещасні випадки, випадки насильницької смерті, смерті як природної біологічної причини закінчення життя), то ми маємо справу ні з чим іншим, як із правом людини на смерть. У цьому зв'язку виникає принаймні три запитання: по-перше, де місце останнього в ієрархії людських базових прав і як співвідноситься воно із правом на життя, яке сьогодні закріплюється у конституційних документах, мабуть, будь-якої цивілізованої країни; по-друге, які можливі форми реалізації, умовно назвемо, права на смерть; по-третє, участь та роль інших осіб у реалізації цього права, включаючи питання можливої їх юридичної відповідальності. Одразу зауважимо, що з методологічної точки зору, відповіді на два останні запитання цілком залежать від відповіді на запитання перше.

У певній мірі словосполучення «право на смерть» звучить дещо парадоксально, незвично, оскільки на протязі століть передумовою існування й реалізації усіх інших людських прав виступало найголовніше,

фундаментальне та непохитне з них – право на життя. Загалом будь-які із коли-небудь проголошених прав людини і громадянина розглядаються як продовження, розгортання, розширення або конкретизація засадничого права – права на життя, оскільки всі вони обов'язково є всього лише одним із проявів права життя, пов'язаним із задоволенням будь-яких життєвих потреб, інтересів, прагнень тощо. І дійсно, за канонами багатьох релігійних течій і моральних засад організації та існування соціумів добровільний відхід із життя – самовбивство – суворо засуджувалося у повній відповідності із принципом «що дано Богом, від того не може відмовитися людина». Водночас прояви героїзму людини (наприклад, на війні та в інших екстремальних ситуаціях) навіть ціною власного життя суспільством завжди сприймалися як соціально схвалювані поступки. Прикладами розпорядження власним життям є й альтруїстичні самогубства, самогубства-наслідування, а також акти свідомого самопожертвування в ім'я будь-якої суспільної або релігійної ідеї (наприклад, численні акти самоспалення в Тибеті як прояв релігійного руху за незалежність цієї території від Китаю).

Зовсім перестає бути риторичним запитання щодо наявності права розпоряджатися власним життям, тобто реалізації права на смерть, коли йдеться про еутаназію, яка, як справедливо відмічається дослідниками, є однією з найбільш актуальних і невирішених медико-деонтологічних, етико-філософських та юридичних проблем сучасності [2, с. 199].

Ще 25 років тому у філософській літературі зауважувалося, що «... соціально-етичні та морально-гуманістичні аспекти проблеми смерті привертають до себе зростаючу увагу не лише у зв'язку з усе більш широким усвідомленням й загостренням особистісних дилем й альтернатив буття, а й з успіхом біомедичних досліджень, зокрема, реанімації, що здатна повернути до життя людей, у тому числі навіть тих, хто знаходився у стані клінічної смерті» [3]. Наведене висловлювання є цікавим для нас насамперед у плані моральності постановки проблеми щодо існування у людини права вибору, як розпорядитися своїм життям, а саме як закінчити своє життя. Звісно ж, сучасне цивілізоване суспільство намагається облаштувати своє буття у такий спосіб, щоб подібне питання навіть ніколи не поставало у житті пересічної людини. І такий стан речей є константою нормального існування й всебічного розвитку людини. Але у житті окремих людей внаслідок різних причин такі питання все ж таки виникають, оскільки можливості захисних механізмів психіки людини небезмежні: далеко не завжди вони здатні конкурувати з такими серйозними за силою впливу на емоційну сферу стресовими ситуаціями, як хвороба,

економічні негаразди, смерть близьких людей або сімейні проблеми [4]. На жаль, подібних ситуацій сьогодні чимало. А тому порушена тематика не є чимось буденним й абстрактним для наук кримінально-правового циклу. У цьому зв'язку особлива надія покладається на кримінологію та кримінальне право, які у комплексі мають дослідити та дати чітку правову оцінку щодо цього феномена в цілому та окремих його проявів.

Якщо простежити хронологію спроб розв'язання розглядуваної проблеми у кримінології, то до недавнього часу лише суїцид як фонове явища злочинності, що полягає у свідомому добровільному самогубстві, ставав предметом дослідження [5, с. 332]. Водночас питання кримінологічної оцінки евтаназії та її наслідків для суспільства майже ніколи окремо не розглядалися у наведеній науці, хоча у теорії кримінального права – вітчизняного і зарубіжного – із проблеми евтаназії написано чимало праць, ведуться гострі дискусії. Такий стан справ свідчить, що евтаназія як одна із форм реалізації права людини розпоряджуватися власним життям відкриває нові «ракурси» для кримінологічного дослідження. Це стосується, зокрема, з'ясування ставлення суспільства до цього феномена, соціальної оцінки наслідків існування останнього, впливу випадків евтаназії на формування латентної частини злочинності, взаємозв'язку евтаназії із такими видами злочинності, як насильницька, корислива, службова та ін.

Але знову ж таки, щоб окреслити горизонти майбутніх кримінально-правових і кримінологічних досліджень, необхідно з'ясувати, що ж таке право на смерть? Складова права на життя, тобто природне, хоча й своєрідне, продовження реалізації права на життя у вигляді певного способу завершення (розпорядження) останнього, неприйнятний антипод праву на життя, що не повинно навіть обговорюватися, чи самостійне право особи? Це питання набуває особливої гостроти з огляду на те, що у сучасному (особливо західному) суспільстві все більше стає прихильників життєвої філософії, згідно з якою у людини є тільки право на життя, але не існує зобов'язання жити...

Дійсно, є така позиція, що право на життя логічно передбачає і право на смерть, оскільки останнє є складовою права на життя [2, с. 201]. Однак, на наш погляд, навряд чи це так: із припиненням життя втрачають сенс всі вітальні, фізичні права людини, у тому числі й право на життя як таке. Крім того, якщо визнати, що право на смерть є складовою права на життя, то подібний підхід призведе до пониження цінності останнього, коли конституційна вказівка на «невід'ємність» права на життя кожної людини, про що наголошується у назві ст. 28 Конституції України, стане зайвою ознакою.

Щодо повного відкидання випадків можливого розпорядження людиною своїм життям та розцінювання таких ситуацій як неприйнятної антиподу відмітимо, що сьогодні немає жодного суспільства, яке б повністю забороняло у той чи інший правовий спосіб подібні дії. Так, лише в лічених країнах кримінально караною вважається спроба суїциду (наприклад, Індія, Сінгапур). У Великій Британії спроба самогубства вважалася кримінально караним діянням і призводила до тюремного ув'язнення до 1961 р. [6]; в Ірландії щодо таких випадків діяв кримінальний закон до 1993 р. [7]. Зараз подібна поведінка у цих країнах декриміналізована. До речі, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щорічно у світі вчиняється понад 800 тис. самогубств [8].

У той самий час активна евтаназія¹ не вважається кримінально караним діянням у низці держав, оскільки вона є офіційно дозволеною (Нідерланди, Бельгія, Люксембург, швейцарський кантон Цюрих, такі штати США, як Орегон та Вашингтон). Пасивна евтаназія є легальною в Швеції, Фінляндії, Франції [9, с. 14]. Отже, йдучи від протилежного, добровільний вибір людини закінчити своє фізичне існування не можна розцінювати як феномен, який не має права на самостійне обговорення й відповідну рефлексію суспільства на нього. До того ж право не оперую такими категоріями, як «антипод». Якщо це було б так, то тоді не можна було б навіть підіймати це питання, оскільки це є табу, а значить, його просто не існує. Такої позиції, напевно, й дотримуються противники постановки й існування права на смерть. Як зазначає В.К. Грищук, якщо право людини на життя визнане на міжнародно-правовому рівні, то право людини на смерть, необхідність визнання якого обстоюють ряд вчених і практиків, не знаходить підтримки як на міжнародно-правовому рівні, так і на рівні більшості цивілізованих держав [10].

Уявляється, що право на смерть – це самостійне, окреме право людини щодо припинення життя за власним розсудом. До речі, у 1977 р. у штаті Каліфорнія (США) був прийнятий перший у світі Закон «Про право людини на смерть». У цьому році у штаті Орегон прийнято аналогічний Закон під назвою «Про право на гідну смерть». Отже, якщо все ж таки визнати, що таке право у людини існує, то, вочевидь, автоматично виникає й питання про форми його реалізації, хоча, ще раз відмітимо, що противників такої позиції чимало.

Зауважимо, що у тих чи інших державах законом обмежуються форми реалізації права на смерть. Зазначене перш за все стосується евтана-

1 Про форми евтаназії йтиметься нижче.

зії², яку іноді називаються правом на гідну смерть. Іноді реалізація цього права не можлива без «залучення» сторонніх осіб. Ось у таких випадках і постає гостро питання про межу припустимості цієї участі без порушення приписів кримінального закону. Фактично йдеться принаймні про кримінально-правову оцінку найбільш поширених форм реалізації зазначеного права у контексті кримінально-правової охорони життя.

Вчені, які досліджують проблему евтаназії, неодноразово зверталися до аналізу її форм. При цьому прийнято розрізняти дві форми – активну й пасивну. У спеціальній літературі, присвяченій цій проблематиці, визначено такі форми активної евтаназії: 1) «вбивство з милосердя», що має місце в тих випадках, коли, наприклад, лікар або інша особа, спостерігаючи страждання іншої безнадійно хворої особи і не будучи в змозі їх усунути, вводять їй надмірну дозу медичного препарату, в результаті чого настає смерть; 2) «самогубство, асистоване лікарем», коли лікар допомагає невиліковній хворій людині припинити життя; 3) «власно активна евтаназія», що може здійснюватися без допомоги лікаря, коли пацієнт сам вмикає прилад, який сприяє настанню легкої й безболісної смерті. У свою чергу, пасивна евтаназія зводиться до припинення медичної допомоги невиліковному хворому з метою позбавлення його страждань, що призводить до смерті такої особи³.

Згідно із вітчизняним законодавством будь-яка форма евтаназії на сьогоднішній день в Україні заборонена. У ст. 52 Основ законодавства про охорону здоров'я України зазначено, що медичні працівники зобов'язані надавати допомогу у повному обсязі хворому, який знаходиться в критичному для життя стані. Крім того, у п. 3 цієї статті міститься пряма заборона щодо здійснення евтаназії, тобто навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Навіть Цивільний кодекс України згадує про евтаназію: «Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя» (ч. 4 ст. 281). Таким чином, знову й знову виникає запитання про

2 Евтаназія – це умисні дії чи бездіяльність медичних працівників (або інших осіб), які здійснюються ними за наявності письмово оформленого клопотання пацієнта (або «заява на випадок смерті») або ж усного клопотання, якщо фізичний стан унеможлиблює письмову форму клопотання пацієнта, який перебуває у стані, коли усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, з дотриманням законодавчо установлених умов, з метою припинення його фізичних, психічних і моральних страждань, у результаті яких реалізується право на гідну смерть. (Докладніше див.: [2, с. 199]).

3 Олейник А. Этические И правовые аспекты эвтаназии // Юрид. практика. – 2001. – 28 нояб. – № 48 (206). Цит. за: [11, с. 10].

кримінально-правову оцінку дій, пов'язаних із порушенням заборон, що встановлюються українським законом у цій сфері.

Як бачимо, у перших двох формах активної евтаназії є необхідними конкретні дії не лише самого хворого, який бажає припинити своє життя, а й інших осіб. При активній евтаназії у вигляді «вбивства з милосердя» (перша умовна виділена форма) дії винної особи є умисними. Вчинене діяння залежно від конкретних обставин кваліфікується на загальних засадах як просте або навіть кваліфіковане убивство (відповідно за ч.1 або ч. 2 ст. 115 КК України). До речі, кримінальним законом багатьох країн ця форма активної евтаназії вважається умисним убивством при пом'якшуючих обставинах (країни Західної Європи, Азії, Південної Америки). В деяких державах, де законом не передбачається такого спеціального складу злочину, мотиви вчинення подібного діяння розцінюються в якості пом'якшуючої покарання обставини, а саме як вчинення злочину із співчуття (наприклад, деякі колишні радянські республіки – РФ, Казахстан, Литва, Таджикистан).

Що стосується так званого асистованого самогубства за участю медичного працівника або іншої особи у випадках, наприклад, надання хворобу необхідних для самогубства ліків або засобів, то підстав кримінальної відповідальності зазначених осіб, як відмічається в літературі, немає, оскільки медичний працівник або інша особа є пособниками самогубства, яке згідно з чинним кримінальним законодавством злочиним не вважається [10]. Але практично риторичним сьогодні залишається запитання: як бути у тому випадку, коли лікар надає особі необхідні медичні препарати (інструменти) для самогубства, проте остання самостійно не може довести задумане до кінця (втрачає сили, свідомість тощо). Адже «асистент» у цьому разі, окрім надання необхідних засобів, змушений ще і допомогти людині реалізувати до кінця задумане (наприклад, підтримує руку знесиленої особи, додає тиску на поршень ін'єкційного шприцу, заштовхує таблетки у ротову порожнину та ін.). Уявляється, що правова оцінка дій сторонньої особи – так званого асистента – при такому самогубстві (нібито синтезу двох попередніх форм евтаназії) надто складна й неоднозначна.

Третя форма активної евтаназії, на наш погляд, взагалі є самогубством у власному смислі слова, спроба здійснення якого на теперішній час не є кримінально караною за українським законом. Тому в подібних випадках взагалі знімається питання про евтаназію, оскільки, по суті, це є евтаназія «власноруч» як різновид самогубства.

Достатньо складним є питання про кримінальну відповідальність особи, що бере участь при пасивній евтаназії, припиняючи надання медичної допомоги невиліковному хворому. У таких випадках йдеться про бездіяльність винного. Щодо кримінально-правової оцінки таких випадків більшість учених пропонує кваліфікувати зазначені дії за ст. 136 («Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані») чи ст. 139 («Ненадання допомоги хворому медичним працівником»). Але кваліфікація дій винних за цими статтями уявляється небезперечною. Насамперед це пов'язано з тим, що в доктрині кримінального права немає єдиної позиції щодо суб'єктивної сторони злочинних дій, передбачених даними статтями. Справа в тому, що вченими пропонуються різні комбінації форм вини стосовно, власне, діяння у виді бездіяльності та наслідків цієї бездіяльності. Якщо бездіяльність однозначно характеризується умисною формою вини, то стосовно наслідків стверджується, що має місце тільки необережність, або необережність (у різних видах) і навіть непрямий умисел. Це, по-перше.

По-друге, при пасивній евтаназії правомірно поставити запитання, чи завжди бездіяльність пов'язана з ненаданням саме медичної допомоги? Якщо з боку будь-якої особи хворій людині, нехай навіть і на прохання останньої, не надаються їжа, вода, не здійснюються будь-які санітарно-гігієнічні маніпуляції, що призводить до смерті людини, то чи можна такі дії відносити до поняття «ненадання медичної допомоги». Отже, при пасивній евтаназії слід вирішити проблему: про ненадання якої допомоги йдеться – медичної або будь-якої іншої?

Напевно, ці запитання можна «зняти», якщо: по-перше, під час визначення пасивної евтаназії не робити розмежування між видами умисного ненадання допомоги (медичної або іншої) хворому будь-то медичним працівником або іншою особою, а по-друге, виходячи із кінцевої мети таких дій винного – позбавити конкретну людину життя (навіть і на її прохання) – ненадання допомоги, що призвело до смерті людини, кваліфікувати як умисне убивство (при наявності відповідних обставин – як просте або кваліфіковане). Така кваліфікація видається найбільш «оптимальною» при теперішньому стані законодавства. Однак це зовсім не виключає можливість *de lege ferenda* закріпити у кримінальному законі привілейований склад злочину, за яким кваліфікувалися б випадки умисного вбивства хворої людини із співчуття до неї, тобто фактичної евтаназії, звісно ж, при умові, що евтаназія й надалі буде заборонена в Україні.

На завершення зазначимо, що за яким би шляхом не пішло наше суспільство у вирішенні розглянутої проблеми, проте основне завдання за-

конодавця полягає в тому, щоб захистити людське життя від протиправних посягань з боку інших осіб.

1. Evtanazyya // *Zarubezhny opyt. Obshchye problemy medytsyny [Elektronnyy resurs]*. – *Rezhym dostupa* : www.mednovosti.by/news.aspx?id=313. – *Zahl. s Ekрана*.
2. Vorona V. *Pravo na evtanazyu yak skladova prava lyudyny na zhyttya // Pravo Ukrayiny*. – 2010. – # 5. – S. 199-205.
3. Frolov Y.T., Arab-Ohly E.A., Aref'eva H.S. *y dr. Vvedenye v fylysofyyu : uchebnyk*. – M. : Polytyzdat, 1989. – 639 s.
4. *Suytsyd. Problemy reshenyya problemy [Elektronnyy resurs]*. – *Rezhym dostupa* : hypnosis-m.com/ru/articles/sposoby_suicida.html#ru/articles/sposoby_suicida.html. – *Zahl. s Ekрана*.
5. Ivanov Yu. *Suytsyd // Kryminolohichnyy dovidnyk : dovidkove vydannya / za nauk. red. Bandurky O.M. ; za zah. red. Dzhuzhi O.M. I Dytyynova O.M.* – Kh : Disa plyus, 2013. – S. 332-334.
6. *When suicide was illegal [Elektronnyy resurs]*. – *Rezhym dostupu* : <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-14374296>. – *Zaholovok z ekrana*.
7. *Criminal Law (Suicide) Act, 1993 // Irish Statute Book. Government of Ireland [Elektronnyy resurs]*. – *Rezhym dostupu* : <http://www.irishstatutebook.ie/1993/en/act/pub/0011/sec0002.html#sec2>. – *Zaholovok z ekrana*.
8. *VOZ: kazhdyy hod v myre sovershaetsya 800 tys. samoubyystv [Elektronnyy resurs]*. – *Rezhym dostupa* : http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/09/140904_rn_wos_suicides.shtml. – *Zahl. s Ekрана*.
9. Klivans'ka A. *Pravo na evtanazyu // Yuryd. visn. Ukrayiny*. – 2014. – # 28 (941). – 13-19 lyp. – S. 14.
10. Hryshchuk V. *Eutanaziya: kryminal'no-pravovi problemy [Elektronnyy resurs]*. – *Rezhym dostupu* : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=321>. – *Zaholovok z ekrana*.
11. Horodniy M. M. *Relihiynyy komponent v konteksti akul'turatsiyi prava // Yuryd. nauk. elektronnyy zhurnal*. – 2014. – # 3. – S. 8-11.

Батиргарєєва В.С. Право людини розпоряджатися власним життям – актуальне питання кримінального права та кримінології

У даній статті автор досліджує «право на смерть» як самостійне явище у зв'язку з правом на життя як передумовою існування й реалізації усіх інших людських прав. Ставиться питання про наявність права розпоряджатися власним життям, тобто реалізовувати право на смерть, коли йдеться про евтаназію, яка, як справедливо відмічається дослідниками, є однією з найбільш актуальних і невирішених медико-деонтологічних, етико-філософських та юридичних проблем сучасності.

Так, у житті окремих людей внаслідок різних причин такі питання виникають, оскільки можливості захисних механізмів психіки людини небезмежні. А тому порушена тематика не є чимось буденним й абстрактним для наук кримінально-правового циклу. У цьому зв'язку особлива надія покладається на кримінологію та кримінальне право, які у комплексі мають дослідити та дати чітку правову оцінку щодо цього феномена в цілому та окремих його проявів.

Також автор розглядає різні способи вираження права особи на смерть, в тому числі відображає місце самогубства в системі суспільних відносин та досліджує форми проведення евтаназії. Піднімається питання про кримінальну відповідальність особи, що бере участь у проведенні евтаназії у зв'язку з різними комбінаціями форм вини, що створює проблему відмежування даного явища від певних складів злочинів які закріплені кримінальним законодавством.

Батиргареева В.С. Право человека распоряжаться собственной жизнью - актуальный вопрос уголовного права и криминологии

В данной статье автор исследует «право на смерть» как самостоятельное явление в связи с правом на жизнь как предпосылкой существования и реализации всех прав человека. Ставится вопрос о наличии права распоряжаться собственной жизнью, то есть реализовывать право на смерть, когда речь идет об эвтаназии, которая, как справедливо отмечается исследователями, является одной из наиболее актуальных и нерешенных медико-деонтологических, этико-философских и юридических проблем современности.

Да, в жизни отдельных людей вследствие различных причин такие вопросы возникают, поскольку возможности защитных механизмов психики человека неограниченны. Поэтому затронута тематика не является чем-то обыденным и абстрактным для наук уголовно-правового цикла. В этой связи особое надежда возлагается на криминологию и уголовное право, которые в комплексе должны исследовать и дать четкую правовую оценку по этому феномену в целом и отдельных его проявлений.

Также автор рассматривает различные способы выражения права человека на смерть, в том числе отражает место самоубийства в системе общественных отношений и исследует формы проведения эвтаназии. Поднимается вопрос об уголовной ответственности лица, участвующего в проведении эвтаназии в связи с различными комбинациями форм вини, что создает проблему отграничения данного явления от определенных составов преступлений закреплённые уголовным законодательством.

Batyrhareyeva V.S. The right to dispose of his life - the urgent issue of Criminal Law and Criminology

This paper explores the «right to die» as an independent phenomenon in connection with the right to life as a precondition for the existence and implementation of all other human rights. The question about the availability of the right to dispose of their own lives, realize that the right to die when it comes to euthanasia, which, as

rightly observed by researchers, is one of the most pressing and unresolved medical-deontological, ethical, philosophical and legal problems.

Thus, in the lives of individuals due to various reasons such questions arise, because the ability of defense mechanisms of the human psyche are not infinite. And so broken theme is not something everyday and abstract science to criminal law cycle. In this regard, particular hope relies on criminology and criminal law, which in conjunction with research to give a clear legal assessment of this phenomenon as a whole and its individual manifestations.

Also, the author examines the different ways of expressing the right of a person to death, including suicide reflects the place in the system of social relations and explore forms of euthanasia. Raises the question of criminal responsibility of the person who takes part in euthanasia due to various combinations of forms of guilt that creates the problem of delimitation of the effects of certain offenses enshrined by criminal law.